

1.01
Prejeto 19. 11. 2005

UDK 329(497.4)"1945/..."

Aleš Gabrič*

Opozicija v Sloveniji po letu 1945

IZVLEČEK

Autor v prispevku navaja dvoje različnih pogledov na moč politične opozicije v Sloveniji po letu 1945. Prvega so po vojni oblikovali vodilni komunistični politiki in zatrjevali, da prave opozicije v Jugoslaviji ni in da gre le za "reakcionarne sile", ki so pripeljale do poloma prvo Jugoslavijo. Drugi pogled je nastal v času demokratizacije ob padanju komunističnega režima in je v nasprotju s prvim govoril o močni opoziciji, ki naj bi jo uničil teror komunistične tajne policije. V prispevku sta relativizirani in pod vprašaj postavljeni obe stališči, avtor pa nato išče tiste osebe v Sloveniji, ki so se z jasno izraženimi stališči izrekle za politična načela, ki so se v temeljih razlikovala od načel vladajoče komunistične stranke. Pri tem ugotavlja, da je bilo za razliko od Srbije in Hrvaške opozicije v Sloveniji zelo malo. Vzrok za to pa ni zgolj teror politične policije, saj je bil enak v vsej državi, pač pa drugačen politični razvoj že med vojno.

Ključne besede: Slovenija, opozicija v komunističnem režimu, Zveza demokratične mladine

ABSTRACT

OPPOSITION IN SLOVENIA AFTER 1945

In the paper, the author presents two different views on the strength of political opposition in Slovenia after 1945. The first, shaped by leading communist politicians after the war, claimed that there was no real opposition in Yugoslavia, apart from the "reactionist forces" which brought about the collapse of the first Yugoslavia. The second, however, which developed during the democratisation period while the communist regime was gradually declining, spoke of a strong opposition which was allegedly suppressed under the terror of the communist secret police. After relativising and putting into question both views, the author goes in search of those people in Slovenia who, through clearly expressed views, declared themselves for principles which were fundamentally different from those held by the ruling Communist Party. He concludes that, unlike Serbia and Croatia, there was very little in the way of opposition in Slovenia. This was due not only to the secret police terror, which was equally applied throughout the country, but also to a different political development during the war.

Key words: Slovenia, opposition, communism, Democratic Youth Alliance

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: ales.gabric@inz.si

Dvoje nasprotujočih si pogledov : nikakršna opozicija ali močna opozicija

Iskanje odgovora na vprašanje o moči oziroma nemoči opozicije v Sloveniji po 2. svetovni vojni je vodilo v zelo različne smeri. Odgovori so bili večinoma podrejeni idejni opredelitvi posameznika, ne pa stvarni analizi, podkrepilni z dejstvi, ki jih je mogoče najti v dokumentih tistega časa. Zato večina izrečenih ali zapisanih ocen bolj kot na realnosti sloni na precej trhljih temeljih, z večkratnim ponavljanjem nepreverjenih stališč pa je dobilo stališče napol mitske razsežnosti. V grobem bi lahko ocene o moči oziroma nemoči opozicije po drugi svetovni vojni razdelili na dve skupini.

Prvo stališče so neposredno po vojni oblikovali vodilni jugoslovanski in slovenski komunisti in so ga nato nekritično ponavljali v delih, izdanih še v času komunističnega režima. Povojni jugoslovanski državniki so zatrjevali, da ljudstvo enotno in z vsem srcem podpira novo oblast in Titovo Jugoslavijo ter da zato prave opozicije v Jugoslaviji ni. Za najbolj tipične, pozneje večkrat navajane v bolj ali manj strokovni literaturi, veljajo ocene Josipa Broza Tita iz časa pred volitvami 11. novembra 1945. Vladajoče Ljudske fronte ni ocenil za neko začasno predvolilno koalicijo, temveč za vsesplošno ljudsko gibanje, ki mu gre pripisati vse zasluge pri osvobajanju domovine od okupatorja in pri povojni obnovi. Za opozicijo pa je menil, da ne ponuja ničesar in da dela le škodo vladajoči stranki, obnovi domovine in vsemu ljudstvu. "V času pred berlinsko konferenco so si neki reakcionarni krogi iz inozemstva na vse kriplje prizadevali preko opozicije, da bi izzvali vladno krizo",¹ je omenil Tito in tako poudaril vse stereotipe, ki so jih nato pripisovali opoziciji v Jugoslaviji. Prvi je bil neka "reakcionarna" vsebina, saj naj bi vlekli kolo zgodovine nazaj. Pri tem so jim komunisti pripisovali, da se "opozicija naslanja v glavnem na ostanke Nedića, na ostanke Draže Mihailovića v Srbiji ... Na Hrvatskem se opozicija naslanja na ustaše, ki danes vpijejo 'živel kralj!' (...) V Sloveniji se naslanja na ostanke belogardistov."² Torej - pristaši opozicije so po Titovem mnenju "narodni izdajalci". Vseskozi je Tito poudarjal, da opozicija deluje le pod vplivom "tujih sil", ki jih ni imenoval, prav tako pa ni, ker naj sploh ne bi bili omembe vredni, imenoval niti poglobitnih opozicijskih ljudi ali strank v državi.³

Podobno je politične nasprotnike že pred tem ocenjeval vodilni ideolog novega političnega sistema Edvard Kardelj, le da se je pri tem celo ognil izrazu opozicija in dosledno govoril o "reakcionarnih" silah oziroma režimih. Na ustanovnem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije v začetku avgusta 1945 je sicer omenil, da je v Ljudski fronti več strank, ki pa so "izvrgele iz svoje srede reakcionarna vodstva", zato "obstoje celih strank v Ljudski fronti potemtakem ni v nasprotju z utrjevanjem enotnosti fronte, s pogojem, da te stranke aktivno delajo za izvajanje skupne linije fronte".⁴

Ponavljjanje ocen, da v Jugoslaviji prave opozicije pravzaprav ni in da so politični nergači in nezadovoljneži z novim režimom pravzaprav le plačanci in agenti tujih držav in tujih obveščevalnih služb, je bilo značilno za večino komunističnih veljakov. V najbolj radikalni obliki so prišla ta stališča do izraza tudi v političnih sod-

1 Josip Broz Tito: Graditev nove Jugoslavije, Prva knjiga. Ljubljana 1948, str. 153.

2 Prav tam, str. 155.

3 Prav tam, str. 152-157.

4 Edvard Kardelj: Socialistična zveza delovnega ljudstva. Ljubljana 1984, str. 186-187.

nih procesih v letih 1946 in 1947, na katerih so dokončno obračunali z realno ali potencialno politično opozicijo. Ob načrtovanju poglobitnega političnega sodnega procesa v Sloveniji, t.i. Nagodetovega procesa, je Boris Kraigher junija 1947 članom politbiroja Komunistične partije Slovenije, sledeč omenjenemu načelu, sugeriral, da morajo procesu dati "*protidržavni špijonski karakter*", ne pa značaja boja proti opoziciji. Slovenski politični vrh je tako usmeritev potrdil in sklenil, da morajo s "*procesom in s političnim delom nazorno prikazati na osnovi materiala to grupo kot peščico špijonov, razrednih sovražnikov, plačancev inozemstva, ki nimajo nobene politične vsebine in katerih delo je brez vsake politične osnove*".⁵

Kasneje je bilo takšnih političnih sodnih procesov manj, saj je bil glavni obračun z opozicijo že opravljen v omenjenih letih. Pojem "opozicija" je postal tabu. Občasno so ga v zaprtih krogih uporabljali le še posamezni intelektualci ali pa vodilni komunisti, ko so govorili o njih. Iz javnega besednjaka pa je bil izraz izbrisan in tudi to je pomagalo utrjevati prepričanje, da prave opozicije komunističnemu režimu po vojni pravzaprav ni bilo.

Stališča, narekovana iz idejnih izhodišč vodilnih jugoslovanskih komunistov, so bila "prepisana" tudi v nekatera historična dela. Zgodovina Slovencev iz leta 1979 povojno opozicijo omenja zgolj z nekaj kratkimi označbami, ki pa so vedno izrazito negativne. Avtor tega dela Božidar Zakrajšek je tako zapisal, da so bile "*želje opozicije včasni skupščini in vladi ter ostalih reakcionarnih krogov po ohranitvi večstrankarskega sistema in ostalih značilnostih stare ureditve*". V pripravi na volitve pa naj bi si opozicija "*izbrala pot abstinence, rovarjenja in lažne propagande doma in v tujini*".⁶

Ignorantsko do drugačnih je bilo tudi poučevanje v šolah v času komunistične enostrankarske diktature. Učbenik za 4. razred zgodovine izpod peresa Metoda Mikuža je npr. le omenjal, da je leta 1945 na volitvah Ljudska fronta "*slavno zmaga, saj je dobila 96% vseh oddanih glasov*",⁷ o nasprotnikih Ljudske fronte pa ni bilo v učbeniku zapisane niti besedice, kaj šele, da bi bil uporabljen pojem opozicija.

Drugačne poglede na vlogo opozicije komunističnemu režimu v Jugoslaviji je prinesel val kritike iz kulturniških vrst po Titovi smrti v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Tabu sta odprla Vojislav Koštunica in Kosta Čavoški, ki sta z monografijo *Stranački pluralizam ili monizam* leta 1983 v Beogradu močno razburila politične kroge. Z orisom obračunavanja komunističnega režima s povojno opozicijo zlasti v Srbiji sta poudarjala, da je leta 1945 obstajala tudi druga, bolj demokratična politična opredelitev, ki pa je bila nasilno zatrta in vržena pozabi.⁸

V številnih ideoloških kritikah na račun dela se je prvič soočalo dvoje različnih stališč o moči oziroma nemoči opozicije, naziranje avtorjev o realni demokratični alternativni komunističnemu monopolu in na drugi strani v precejšnji meri na povojnem komunističnem stališču temelječe ocene, da prave opozicije pravzaprav ni

5 Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954. Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki politbiroja), str. 85.

6 Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 890.

7 Metod Mikuž: Zgodovina za četrti razred gimnazij. Ljubljana 1967, str. 168.

8 Vojislav Koštunica- Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam : društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949. Beograd 1983.

bilo in da so na dejavnost teh politikov v dobršni meri vplivale tuje, Jugoslaviji sovražne države. V Slovenijo te razprave niso močnejše segle.⁹

V Sloveniji so se polemike o povojni opoziciji na Slovenskem okrepile ob prelomu v devetdeseta leta, ko so oblast prevzele nove politične sile, združene v koaliciji Demos. Zlasti njeni politiki so v političnih bojih s strankami starega režima vse pogosteje poudarjali značaj komunistične oblasti na Slovenskem in način prihoda komunistov na oblast. V svojem videnju preteklosti so začeli mnogi kot alternativo komunističnemu režimu leta 1945 omenjati demokratično opcijo opozicije.

Toda že za knjigo Koštunice in Čavoškega je značilno, da se Slovenije skorajda nista dotaknila. Besedila kritičnega vala v Sloveniji, večinoma literarna, so se lotevala bolj metod in dela Komunistične partije pri vzponu na oblast, niso pa orisovala metod in dela njihovih morebitnih nasprotnikov. Tudi prvo na Slovenskem izdano delo, ki je imelo v naslovu besedo "opozicija", Jambrekova *Oblast in opozicija v Sloveniji*¹⁰ iz leta 1989, je bolj sociološki in politološki oris pojma opozicija, ni pa se dotikala opozicije v Sloveniji v preteklosti. Od enega do drugega dela je bil vse bolj viden "primanjkljaj", ki naj bi ga pri moči opozicije po letu 1945 povzročila Slovenija oziroma slovenski katoliški in liberalni politiki. Tudi prva historiografska analiza povojnega slovenskega političnega razvoja Jere Vodušek Starič *Prevzem oblasti 1944-1946*, ki je izšla leta 1992, ni odstopila od omenjenega vzorca. V poglavju o opoziciji se je Vodušekova dotaknila le vloge in dela srbskih in hrvaških politikov, slovenske opozicije pa v tem delu monografije ne omenja.¹¹

Kljub tovrstnim primanjkljajem se je v delu politične javnosti ustvarjalo prepričanje o pravi politični opoziciji leta 1945, ki jo je z vso neizprosnostjo in krutostjo iz sveta izbrisala tajna komunistična policija. To stališče pa je imelo krepko pomanjkljivost, saj njegovi tvorci nikakor niso znali razložiti, kdo so bili nosilci te demokratične linije, kakšna je bila njihova politična vizija in kdaj ter kje so jo razložili. Namesto tega so prevladale izrazito čustvene reakcije zagovornikov tovrstnih stališč.

Razprave o moči oziroma nemoči opozicije na Slovenskem v letu 1945 si oglejmo na primerih, ki so v prejšnjem desetletju najbolj razburkali razprave o načinu prihoda slovenskih komunistov na oblast in spodbudili izrazito nasprotujoče si odzive. Prvo priložnost je leta 1995 nudila t.i. plava knjižica oziroma *Ključne značilnosti slovenske politike 1929-1955 : znanstveno poročilo*, ki ga je po naročilu državnega zbora izdelala skupina zgodovinarjev novejših dobe.¹² Med številnimi kritičnimi odzivi z leve in desne je bil tudi Ivo Žajdela s serijo prispevkov v časopisu Slovenec. Med ostalim ga je zelo zmotila tudi misel, ki jo je v plavo knjižico zapisal pisec tega prispevka, da je bila političnim strankam "*dopuščena možnost delovanja, toda tega slovenske predvojne politične stranke niso izkoristile, niso prijavile delovanja in se niso registrirale*".¹³ Misel je bila zapisana kot preprosto dejstvo, brez

⁹ Vojislav Koštunica - Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija - obnova i zatiranje. Beograd 1990; glej poglavje: Postscriptum: Od nestranačkog do stranačkog pluralizma, str. 203-216, v katerem sta avtorja zbrala in komentirala odzive na prvo izdajo dela iz leta 1983.

¹⁰ Peter Jambrek: *Oblast in opozicija v Sloveniji*. Maribor 1989.

¹¹ Jera Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992; poglavje Opozicija na straneh 314-328.

¹² *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955 : znanstveno poročilo*. Ljubljana 1995.

¹³ Prav tam, str. 86.

težnje pojasnjevati, zakaj in kako je do tega prišlo.¹⁴ Ob tem in še nekaterih stavkih se je Žajdela zgrozil in zapisal: "*Če ne bi pisalo črno na belem, si ne bi mislilm, da je sploh kdo danes v Sloveniji zmožen zapisati nekaj takega.*" O celotnem poglavju pa je menil, da je "*napisano izrazito enostransko oziroma v duhu dosedanjega komunističnega zgodovinopisja*",¹⁵ konkretnih pripomb pa ni pripisal.

Nekaj let kasneje je vode razburkala razstava in nato zbornik *Temna stran meseca*; projekt sta vodila Drago Jančar in dr. Vasko Simoniti. Avtor teh vrstic, ki je sicer tudi nekaj skromnega prispeval k projektu, je na račun njegove vsebine napisal tudi nekaj kritičnih besed o tem, da je treba razloge za vzpon komunistov iz anonimnosti do monopolne oblasti le iskati tudi drugje in ne zgolj v terorju politične policije.¹⁶

Te misli so izzvale žolčne odmeve Andreja Megliča v božični številki Demokracije leta 1998, kjer ni odgovarjal na omenjene konkretne pripombe, ampak se je, očitajoč idejno pokvarjenost dela slovenskih zgodovinarjev, spraševal: "*Kdo se bo šel opozicijo, če je ta pobita, v emigraciji, razlaščena in osramočena? Kdo se bo šel politično opozicijo v času, ko so si nekateri prizadevali, da bi v deklaraciji o človekovih pravicah stala tudi pravica do koncentracijskih taborišč?*"¹⁷

Če poiščemo skupno značilnost obeh odzivov, se vrnemo na že nakazano misel. Obe reakciji, Žajdelova in Megličeva, sta izrazito čustveni, oba poudarjata, da je leta 1945 v Sloveniji obstajala realna demokratična protikomunistična opcija, ki jo je zatrl teror komunistične tajne policije - in obe se na tej točki tudi ustavita. Ne spregovorita o tem, kdo so nosilci te (politično opozicijske) opcije in zakaj nasprotniki komunističnega režima v Sloveniji, če so že bili realna sila, niso bili dejavni tako kot politična opozicija v Beogradu in Zagrebu. Toda ali nima tudi poudarjanje močne opozicije, ne da bi ob tem vsaj nakazali, kdo so bili njeni vodilni politiki in kakšen je bil njihov politični program, bolj idejno-politično kot pa konkretno dokazljivo izhodišče? Pravzaprav povsem nasprotno od tiste iz leta 1945, ko so vodilni komunisti natančno vedeli, o katerih politikih govorijo in kakšna politična načela ti zagovarjajo, pa so kljub temu poudarjali, da prave politične opozicije v Jugoslaviji ni. Obe nasprotujoči si stališči pa imata (vsaj) eno skupno točko. Obe izhajata iz idejnih in političnih prepričanj oseb, ki so jih izrekle oziroma zapisale, v nobenem primeru pa kreatorji stališč niso izrekli po skrbnem preučevanju dejstev, katerim naj bi končna ocena šele sledila.

S kom v Sloveniji naj sodeluje politična opozicija v Jugoslaviji?

Kaj je bila torej opozicija komunističnemu režimu na Slovenskem in kakšne možnosti za uspeh bi imela ob normalnem političnem razvoju dogodkov na volitvah 11. novembra 1945, ki so zapečatile nadaljnjo pot Jugoslavije? Ali je večina ljudi dejansko nasprotovala novemu režimu? Ob tem se ne mislim spuščati v vprašanja o legal-

¹⁴ Nekateri kolegi so mi kasneje dejali, da bi bilo bolje, če bi že v ta stavek zapisal besedo "formalno", čeprav je zgolj formalna narava možnosti delovanja opozicije jasno razpoznavna iz odstavkov, ki sledijo navedenemu stavku.

¹⁵ Slovenec, 21. 11. 1995; Ivo Žajdela: "Znanstveno poročilo", 17. del.

¹⁶ Delo, 11. 11. 1998, št. 287, str. 4.

¹⁷ Demokracija, 23. 12. 1998, št. 57, str. 18.

nosti in legitimnosti sistema¹⁸ in o zločinskih potezah oblastnikov, saj so se ravno teh vprašanj že lotevala številna strokovna dela, temveč želim poiskati zlasti tiste politike, ki so se z jasno politično vizijo izrekli kot nasprotniki novega režima.

Kljub napakam in zločinom novih oblastnikov je treba upoštevati, da je vladajoča Osvobodilna Fronta (OF), katere vodilni del je bilo ožje vodstvo Komunistične partije Slovenije (KPS), leta 1945 vendarle uživala široko ljudsko podporo. Vladala je evforija zaradi konca vojne, ob njenem koncu pa so bili slovenski vojaki, pripadniki zmagovite protifašistične koalicije, v Trstu in Celovcu, tako da se je zdel sen Zedinjene Slovenije še kako uresničljiv. Poleg tega so bile prve poteze nove oblasti skrbno premišljene, saj so uresnili tisto, za kar si je brez vidnejših rezultatov že dolgo prizadevala "stara" slovenska politika. Eden od najpomembnejših uspehov je bilo federalno preoblikovanje Jugoslavije, ki je na zunaj prineslo veliko emancipacijo slovenstva v večnacionalni državi. V opustošeni in izstradani deželi ni bila nič manj pomembna izvedba agrarne reforme, ki je pri številnih ljudeh utrdila zaupanje v pravičnejši socialni red in kruha bolj polno prihodnost. Tudi dodelitev volivne pravice ženskam je pri precejšnjem delu nežnejšega spola spodbudila vero v enakopravnejši svet. Obračun z nemško manjšino je pri posameznikih utrjeval prepričanje, da ne bodo več trpeli pod tujimi gospodarji. Vse te pridobitve so ljudje izenačevali z novo oblastjo, čeprav je bilo med vojno geslo "nič več starega" skupno Slovencem vseh svetovnonazorskih opredelitev. Dejstvo pa je, da je spremembe, ki bi jih morda v drugačnih okoliščinah izpeljali drugi, opravila ravno zmagovita OF oziroma njen vodilni del, KPS.

Že pred volitvami novembra 1945 je bila opozicija na tleh in tudi diplomati zahodnih demokratičnih držav so opozarjali, da lahko na volitvah Titova lista računa edinole na popolno zmago. Ameriška ambasada je jeseni 1945 poročala v Washington, da se Jugoslavija spreminja v popolno policijsko totalitarno državo z diktatorskim Titom na čelu, da ni svobode govora in tiska, da pa kljub temu prave opozicije in nasprotovanj obstoječemu stanju skorajda ni.¹⁹ Dva meseca kasneje, januarja 1946, pa je britanski veleposlanik iz Beograda poročal v London, da bi brez partizanov Jugoslavija dočkala konec vojne v popolnem razsulu. Za dejstvo, da je pred vojno nepomembna komunistična stranka dočkala konec vojne na čelu osvobodilnega gibanja, so bile po mnenju ambasadorja odgovorne predvsem tradicionalne politične stranke.²⁰

V Sloveniji je bil položaj opozicije še težji kot drugod v Jugoslaviji. Organizacijska načela Ljudske fronte Jugoslavije, ki je imela ustanovni kongres 5. avgusta 1945, so slovenski komunisti utrdili že leta 1941 z ustanovitvijo Osvobodilne fronte in leta 1943 z Dolomitsko izjavo, nato pa še jeseni 1944, ko so se vodilni komunisti že zavedali, da po koncu vojne glavne nevarnosti ne bodo predstavljali odkriti nasprotniki, omadeževani s kolaboracijo, temveč neomadeževani sredinci. Da bi utrdili enotnost fronte, so razširili izvršni odbor OF z nekomunističnimi vo-

¹⁸ O tem glej zelo kritično pisani poglavji "O legitimnosti i legitimaciji vlasti" in "Legitimiranje porotka u Hrvatskoj (Jugoslaviji) 1945. - 1952." v: Katarina Spehnjak: Javnost i propaganda : Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske : 1945-1952. Zagreb 2002 (dalje Spehnjak, Javnost i propaganda), str. 15-50.

¹⁹ Lorraine M. Lees: Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War. The Pennsylvania State University, 1997 (dalje Lees, Keeping Tito Afloat) str. 5-6.

²⁰ Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 26.

ditelji plenumskih skupin OF, ki pa so se morali odreči snovanju samostojnih političnih skupin.²¹

Slovenske stranke, skupine in posamezniki, ki bi lahko tvorili jedro opozicije, so bili paralizirani že pred začetkom volilnega boja leta 1945. Poskusov legalnega organiziranja opozicije v Sloveniji tako sploh ni bilo, pa čeprav so te možnosti zaradi sporazuma Tito-Šubašić in "popuščanja" zahodnim zaveznikom v prvem povojnem obdobju vsaj načeloma obstajale. Leta 1945 je delovanje obnovilo devet političnih strank, med temi pa Zemljoradniška stranka in Komunistična partija nista registrirali delovanja, saj sta obe kot celota vstopili v Ljudsko fronto, vladajočo stranko, ki ji je "načeloval" politbiro Komunistične partije Jugoslavije. Stranke so večinoma prijavljali Beograjčani, Zagrebčani in prebivalci večjih srbskih mest, slovenskih politikov pa med njimi ni bilo.²²

V obširnem poročilu na 1. kongresu OF v Ljubljani, edine slovenske stranke (če štejemo komuniste le kot njihov vladajoči del), je Edvard Kardelj 15. julija 1945 v slogu že omenjenih Titovih in tudi svojih besed poudaril, da se zopet pojavljajo stranke, ki so zakrivile katastrofo leta 1941: *"Nekatere teh strank, ki so še preveč na slabem glasu iz dni stare Jugoslavije, bodo morda privzele kakšna druga imena in kakšne druge vodilne garniture. (...) Obstoje stranke, ki so izraz izkoriščevalcev ljudstva. Danes jih je lahko spoznati. To so vse tiste stranke in grupe, ki bi želele vrnitev stare Jugoslavije, starih režimov protiljudskih klik v kakršni koli obliki in s kakršnimi koli frazami. Zdaj, ko bo tretje zasedanje AVNOJ-a prineslo celo vrsto demokratičnih zakonov in ko se bodo pričele priprave na volitve v konstituantno, vas bodo kmalu pričeli posečati predstavniki takih strank, ki se bodo vse imenovalle demokratične. Naučite ljudske množice, da jih bodo znale hitro spoznavati."*²³

Izrazito črno-belo slikanje političnih načel in načelo ali - ali, ki ne dovoljuje srednje poti, sta bila značilnost vojnega in povojnega časa, tudi predvolilnega obdobja leta 1945. Potencialna opozicija ni bila paralizirana le zaradi komunističnega terorja, temveč je precej pripomogla k temu sama že v prejšnjih letih, ko se tedaj še vladajoče stranke niso znale ustrezno odzivati na politične in družbene izzive časa; to pa je bil eden poglavitnih vzrokov za porast moči in ugleda Osvobodilne fronte. Politika katoliških in liberalnih veljakov med vojno se je odvijala deloma v emigraciji, deloma doma tudi v kolaboraciji z okupatorjem, t.i. sredina pa zaradi pritiskov tako z leve kot z desne ni imela širšega vpliva na politična dogajanja v Sloveniji.

V prvih mesecih po vojni so o političnem organiziranju razmišljali le posamezni politiki katoliške in liberalne stranke, toda to so bili po poročilu Ozne *"še povsem začetniški, med seboj nepovezani poskusi za obnovo njihove politične aktivnosti, ki pa ne presegajo območja njihovega stalnega bivališča"*.²⁴ Od pomembnejših politikov najmočnejših slovenskih predvojnih strank, katoliške in liberalne, so ostali po vojni v Sloveniji le posamezniki. Del teh je že sodeloval v Osvobodilni fronti (npr.

²¹ Bojan Godeša: Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 77.

²² Momčilo Pavlović: Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine. V: Istorijski časopis, 1985, br. 1, str. 119-155. O delovanju Hrvatske seljačke stranke in Hrvatske republikanske seljačke stranke glej: Zdenko Radelić: Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950. Zagreb 1996 (dalje Radelić, Hrvatska seljačka stranka).

²³ Ljudska pravica, 17. 7. 1945, št. 72, str. 4.

²⁴ Iz arhivov slovenske politične policije. Ljubljana 1996, str. 169.

France Snoj, Edvard Kocbek, Darko Černež, Vlado Vavpetič itd.), nekateri niso bili močnejše politično angažirani (npr. Andrej Gosar), nekateri pa so bili že v zaporih novega režima, kar velja zlasti za voditelje Mlade JNS (Jože Rus, Branko Alujevič, Branko Vrčon itd.), ki so bili obsojeni na prvem velikem političnem procesu, t.i. božičnem procesu 23. decembra 1945.

Da pred volitvami nekomunistični politiki v Sloveniji niso uspeli organizirati opozicije in pripraviti opozicijske liste za volitve, je poskrbela tudi politična policija novega režima, ki je v poročilu zapisala: "*Aktivnost reakcije je bila v prvem obdobju po osvoboditvi usmerjena v poskus, da bi že pred volitvami postavili opozicijsko listo. Mogočna tla za svojo pozicijo je našla le med pristaši bivših strank, med svojci pobeglih domobrancev, med amnestiranci in nemškutarskimi krogi. OZNA je s svojimi intervencijami (zaslišanja, pripori, vrbovke) to akcijo preprečila. Pristaši strank so nato propagirali abstinenco in se odločili glasovati v črno skrinjico brez liste.*"²⁵ Toda k temu je treba dodati, da se je morala Ozna v drugih predelih Jugoslavije, zlasti v Beogradu in Zagrebu, precej bolj potruditi kot pa v Sloveniji. Tu so bila neuspešna že kakršnakoli dogovarjanja med bivšimi politiki, saj so omembe poskusov organiziranja in postavitve kandidacijskih list zelo redke. Ko torej govorimo o organizirani opoziciji leta 1945 v Jugoslaviji, mislimo predvsem na politične stranke in opozicijska glasila srbskih in hrvaških politikov.

Strankarsko delovanje in predvolilni boj sta bila neenakopravna, saj je imela ena stran, komunistična, popoln nadzor nad policijo, vojsko, Ozno in tudi mediji, tako da prava opozicija v Beogradu in Zagrebu ni imela realnih možnosti za delovanje. Milan Grol, voditelj Demokratske stranke, najpomembnejše opozicijske stranke, se je v svojem časopisu *Demokratija* vprašal, o kakšni enakopravnosti v političnem boju, ki so ga obljubljali Tito in njegovi, lahko govorimo, če ima Ljudska fronta na razpolago 130 časopisov, opozicija pa le enega.²⁶ Tudi to razmerje se je kmalu spremenilo. Zagrebški *Narodni glas*, časopis vdove Stjepana Radića Marije, se ni niti dobro usidral med bralci, saj je bila zaplenjena že prva številka.²⁷ Beograjska *Demokratija* (tisti edini časopis proti 130 nasprotnim) pa je "dočakala" sedem števil, zadnje 8. novembra 1945, neposredno pred volitvami. Toda že pred tem, oktobra 1945, so beograjski skojevci po znanih modelih zastraševanja prirejali tudi že javno sežiganje časopisa. Ukinitve opozicijskih glasil, tudi *Demokratije*, je bila izvedena na način, ki so ga komunistične oblasti pogosto uporabile za onemogočanje nezaželenih medijev - z bojkotom s strani sindikata. Tudi ti so bili pod popolnim nadzorom oblasti in tiskarski delavci, člani sindikata, so se "prostovoljno" odločili, da bodo štrajkali in ne bodo tiskali časopisov, ki pišejo takšne "neresnice" o njim tako ljubi državi in oblasti.²⁸

Do Slovenije so prišli le šibki odmevi o dogajanju drugod po Jugoslaviji. Objava opozicijskih strank 20. septembra 1945, da bodo bojkotirali volitve, ker ni nikakršnih pogojev za enakopravni predvolilni boj, je bila za Slovenijo "omejenega obsega", saj nobena slovenska stranka ni registrirala svojega delovanja. Kljub temu je bilo na koncu izjave pripisano, da bodo "*današnjem sporočilu sledile odločitve sku-*

²⁵ Prav tam, str. 177.

²⁶ *Demokratija* (Beograd), 25. 10. 1945, št. 5.

²⁷ Radelić, Hrvatska seljačka stranka, str. 75-78.

²⁸ Kosta Čavoški: Spaljivanje nije odgovor. V: Martić Đorđe: Komunisti protiv "Demokratije". Beograd 1990, str. 9-13.

pin v Zagrebu in Ljubljani". Podporo izjavi in omenjeno stališče so vodjem že registriranih strank, torej v prvi vrsti Grolu, obljubili tudi drugi politiki: "Izmenjava misli z naprednimi skupinami v Ljubljani je zagotovila tudi to solidarnost".²⁹

Toda za Beograd in Zagreb je bilo jasno, katere so te skupine, znana so bila imena in priimki voditeljev, kar pa za Ljubljano ni veljalo. V Grolovi Demokraciji je bil vedno govor le o skupinah "v Ljubljani", brez strankarskih oznak ali osebnih imen. Isto velja tudi za povezave Hrvatske seljačke stranke, ki je snovala koalicijo kmečkih strank in pri tem računala, da se ji bodo pridružili Zemljoradniška stranka v Srbiji "in predstavniki kmetov v Sloveniji".³⁰ Slovenci so tudi v tem primeru ostali neimenovani, kar je ostalo v navadi tudi še po volitvah, ko so se zaradi prepričljive volilne zmage Ljudske fronte poskušali povezovati opozicijski politiki iz vse države. Omenjeni vzorec je zaznaven tudi v poročilu, ki so ga iz ameriške ambasade v Beogradu maja 1946 poslali v Washington o pogovoru z Jurajem Šutejem, enim od vodij Hrvatske seljačke stranke. Ta je povedal, da v dogovorih o oblikovanju enotne opozicije že sodelujejo Hrvatska seljačka stranka, Grolova Demokratska stranka, Radikalna stranka, Zemljoradniška stranka in Slovenci, ki pa tudi v tem poročilu ostajajo brezimni.³¹

Osvobodilna fronta je že trdno v sedlu

Vloga in moč Ljudske fronte (oziroma OF) sta bili v Sloveniji zaradi političnega delovanja med vojno večji kot v drugih delih države in je zato oblast naletela na šibkejši odpor realne ali potencialne opozicije. To je bilo čutiti tudi v jasnih izjavah slovenskih politikov, ki so se zavedali širine OF. Da gre za enovito politično organizacijo in ne koalicijo, je v poročilu na prvem kongresu Osvobodilne fronte Slovenije 16. julija 1945 večkrat ponovil Boris Kidrič.³² Enako so menili tudi vodilni nekomunistični politiki v Fronti. Josip Vidmar je npr. na ustanovnem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije 6. avgusta 1945 poudaril, da "se je tako jasno pokazalo na I. kongresu v Ljubljani, da je ljudstvo popolnoma edino, da v bodočnosti ne želi nikoli več nobene stranke, temveč, da želi samo enotno ljudsko voljo".³³

Da si slovenski politiki zamišljajo OF kot enotno in tudi edino politično grupacijo, je poudaril tudi Dušan Kveder v razpravi na zakonodajnem odboru začasne skupščine. Ob sprejemanju zakona o združenjih in javnih zborovanjih je namreč glasno nasprotoval Dragoljubu Jovanoviću. Oba sta bila sicer člana Ljudske fronte, toda Jovanović je bil glavni predstavnik t.i. znotrajfrontovske opozicije in bil zato leta 1947 obsojen na 10 let zavora. Jovanović je 24. avgusta 1945 ob obravnavanju zakona o združevanjih in zborovanjih poudaril, da združevanje v LF ne sme obnavljati tradicije predvojnih režimov JNS in JRZ oziroma uvajati enopartijskega sistema, saj ta ne ustreza ljudstvu, navajenemu večstrankarstva. Ob tem je poudaril posebnosti posameznih delov države: "Prav tako v Sloveniji obstaja globoka tradicija in ne verjamem, da je premoščena, čeprav Slovenci živijo danes v zanosu združevanja,

²⁹ Demokracija, 27. 9. 1945, št. 1.

³⁰ Radelič, Hrvatska seljačka stranka, str. 51.

³¹ Tvrтко Jakovina: Američki komunistički saveznik : Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945. - 1955. Zagreb 2003, str. 142.

³² Boris Kidrič: Zbrano delo, II. knjiga. Ljubljana 1978, str. 335-360.

³³ Slovenski poročevalac, 8. 8. 1945, št. 94, str. 2.

ker se bodo po tolikih stotinah let znašli vsi skupaj v svoji domovini. Oni se sedaj v pijanosti navdušujejo nad združevanjem in pozabljajo delitve, ki so jih prej delile. Toda vse to bo oživelo."³⁴

Dušan Kveder je sicer Jovanoviću priznal, da njegova stališča ustrezajo razmeram drugod po državi, da pa se moti, kar se tiče Slovenije. Razvoj OF naj bi po Kvedrovem mnenju pokazal, da je to že enotna fronta, ki združuje Slovence vseh političnih nazorov in da se tudi znotraj enotne fronte ne želijo deliti po skupinah: *"Mi Slovenci v Ljudski skupščini zagovarjamo stališče, da vsi, začeni od komunistov pa do najbolj desničarskih elementov, menimo, da v Sloveniji ni drugih političnih partij razen Fronte in da jih ni niti potrebno ustvarjati"*. Toda slovenski predstavniki, je dodal Kveder, bodo glasovali za zakonski predlog, s katerim so uzakonjali večstrankarstvo: *"Mi dopuščamo, da se politična podoba v drugih delih države razvija drugače in da obstajajo organizirane partije ali ustanove."*³⁵

Kardeljeve, Kidričeve, Vidmarjeve, Kvedrove izjave in izjave drugih politikov so dokazovale, da je v monopolizaciji oblasti slovenska KP že med vojno prehitela druge dele države. Izgubila se je tudi vsaj navidezna pluralnost znotraj OF, tako da je bila poleg prave opozicije šibkejša tudi znotrajfrontovska. Nemoč opozicije na Slovenskem leta 1945 je možno pripisovati več dejavnikom, pri čemer pa teror komunističnih oblastnikov nikakor ni izključni vzrok. Pravzaprav je že pohod komunistov na oblast na Slovenskem v vojnih letih svojevrsten historični fenomen, pogojen z upadanjem politične moči tradicionalnih strank že pred letom 1945. Na dejstvo, da so bile stranke brez močnejših vodij in da so bila vodstva deloma v emigraciji že od leta 1941, komunisti niso imeli vpliva. Politično delovanje OF med vojno, zlasti odpor okupatorju, je odtegnilo nekdam najmočnejšim strankam precejšen del prebivalstva, ki jim je bil prej naklonjen. K temu pa so z neurejenimi razmerami v lastnih vrstah, bojem za pozicije na strankarskih lestvicah in neenotnostjo v Slovenski zavezi in Narodnem odboru pripomogli tudi voditelji pred vojno najmočnejših slovenskih strank.

Po vojni so tako o poskusih organiziranja opozicije zunaj Osvobodilne fronte razmišljali le redki posamezniki na Slovenskem. Ideje so poskušali uskladiti z organiziranjem opozicije v Beogradu, saj je tudi do Ljubljane priromalo nekaj izvodov Demokratije. V stiku z glavnim opozicijskim politikom Milanom Grolom je bila skupina okoli Črtomirja Nagodeta. Pri Grolu sta bila, kot trdi v spominih Ljubo Sirc, Leon Kavčnik in on. Sirc je bil v Beogradu ravno, ko so ukinjali Demokratijo, tako da mu je Grol na vprašanje, kaj namerava narediti ob volitvah, odgovoril: *"Vidite, kaj se godi po cestah. Vsaka aktivnost je nemogoča. Vse je odvisno od odnosov med velesilami."* Toda v Ljubljani so bili brez rezultatov že dogovori med politiki, tako da novemu režimu niti ni bilo treba uporabljati takšnih metod kot v Beogradu. Sirc o tem pravi: *"V Ljubljani smo še enkrat poskušali organizirati opozicijo. Dr. Nagode, neki profesor in jaz smo se sestali z dvema zastopnikoma katoliške stranke in socialdemokratov. Razgovori so bili brez rezultatov. Zdi se mi, da je bil glavni razlog za to očitna nezmožnost kakršnegakoli javnega dela, kar je preplašilo voditelje*

³⁴ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3 aprila - 25 oktobra 1945). Beograd 1952, str. 499.

³⁵ Prav tam, str. 503.

kakor tudi njihove morebitne pristaše. Teško je reči, v čem je bila ta nezmožnost, toda vsi smo se zavedali, da je nad nami nekaka grožnja."³⁶

Strahu pred reakcijami oblasti je treba dodati tudi dejstvo, da so bile stare stranke brez močnejših voditeljev, vodje Narodnega odbora in najmočnejše Slovenske ljudske stranke v tujini pa so takrat bolj kot politična zaposlovala osnovna eksistenčna vprašanja. Izvenfrontovski politiki so precej stavili tudi na povezovanje s pomembnejšimi nekomunisti v OF, kar pa ni prineslo zaželenih uspehov. Pogovori med Nagodetom in Francem Snojem 22. junija 1945 so sicer izzveneli v optimističnem, a nerealnem duhu. Snaj je menil, da bo "KP popustila ali pa bo šla v katastrofo. Tudi zunanjepolitično smo na tem, da pritisnejo od zunaj odločno na Titovo Jugoslavijo." Snaj je čakal tudi na prihod Izidorja Cankarja, s katerim naj bi pripravila "konferenco zaupnih oseb". Obenem je Snaj pričakoval močnejši odpor do komunistične vladavine v južnih republikah, kjer je bila opozicija bistveno močnejša, in upal na njeno pomoč pri zbiranju opozicije v Sloveniji.³⁷ Zaupanje v pomoč zahodnih velesil je bilo precejšnje, saj je nanjo čakal tudi predvojni poslanec SLS in poslanec Začasne narodne skupščine dr. Jure Koce, ki je še avgusta 1945 ocenjeval, da je "90 % ljudi za Anglijo", in pričakoval zaton komunistične vladavine čez slabeга pol leta.³⁸

Med tistimi, ki naj bi se zbrali v skupni protikomunistični politični fronti, je bilo veliko nezaupanja. "Mladi klerikalci" naj bi se po Nagodetovem mnenju vse preveč zanašali na starejše politike, vključno z Andrejem Gosarjem, "to pa so neaktivni ljudje, mehki, brez inicijative".³⁹ Poleg tega nekdanji sodelavci OF, ki jim ni prijalo komunistično vodstvo Fronte, niso hoteli sodelovati s tistimi politiki, ki so sodelovali z okupatorji, kar se je pokazalo tudi na sestanku 6. septembra 1945, kjer so se zbrali politiki, ki so hoteli povezati opozicijo. Sestanka so se udeležili odvetnik Jakob Mohorič, član "stare" SLS, ki je že pred vojno iskala stike s krščanskimi socialisti, med vojno pa skušala omiliti stališče uradne SLS do OF, predvojni SLSovski minister in poslanec Andrej Gosar, odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner, med vojno aktivna v OF, Leon Kavčnik iz Nagodetovega kroga in drugi. Ti so bili kritični tako do novega režima kot tudi do politikov nasprotnega tabora in so zavrnilo možnost sodelovanja s političnimi emigranti, kajti "z zunanjo 'vlado' nočejo imeti nič skupnega".⁴⁰ V izrazito bipolarno razdvojenem političnem prostoru pa je bil prostor za delovanje skupine s takšno politično usmeritvijo zelo ozek.

Pičel uspeh je imel tudi Nagodetov krog, kajti njegovi stiki in stiki Jureta Kočeta, Leona Kavčnika in Ljuba Sirca z opozicijskimi voditelji v Beogradu niso prinesli rezultatov. Kavčnik je, po Nagodetovih zapiskih, septembra 1945 "obhodil 'opozicionalo', pa je mnenja, da je najbolje, če pasivno čakamo".⁴¹

Ob nemoči opozicije so se zato začele oči starih politikov obračati v nekomunistični del OF. Rešitev so - tudi povsem nerealno - pričakovali od posameznikov vladne stranke. Nagode je, denimo, 21. oktobra 1945 v dnevnik zapisal, da "je

³⁶ Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992, str. 234.

³⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (AS 1931), 80-1/IV, Proces Nagode, Nagodetov dnevnik, list 0348.

³⁸ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0354.

³⁹ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0349.

⁴⁰ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, lista 0354-0355.

⁴¹ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0357.

Kocbek pripravil razkol v slov. OF. Ustanavlja krščan. socialno stranko."⁴² Poleg Kocbeka so pričakovali notranji prevrat še od tistih, ki jih je Črtomir Nagode omenil v dnevniku 24. oktobra 1945, ko je zabeležil: "*Baje bodo Snoj, Kocbek, Vavpetič organizirali opozicijo.*" Toda že dva dni kasneje je postavil Snoj pričakovanja opozicionalcev na realna tla, ko je ostro demantiral trditev, da s Kocbekom in Vavpetičem organizira stranko.⁴³

Zaradi takšnih govoric je bila tudi policija bolj pozorna na znotrajfrontovsko opozicijo in na poskuse povezovanja posameznikov zunaj Fronte z nekomunističnimi ugledneži v Fronti. Pozorni so bili zlasti na krščanske socialiste okoli Edvarda Kocbeka, na bivšega člana SLS Franca Snoja in liberalca Vlada Vavpetiča. Kocbek kot najbolj ugledna nepartijska osebnost v Osvobodilni fronti, od katerega je veliko ljudi pričakovalo odločujočo potezo pri politični pluralizaciji, je bil prepričan v nujnost enotnosti Fronte kot širokega ljudskega gibanja. Bolj kot o političnem delovanju je premišljeval o kulturnopolitični vlogi krščansko socialistične skupine v Osvobodilni fronti, o obnovitvi revije Dejanja, o samostojni založbi, reševanju verske vzgoje ipd., torej o duhovnem in ne političnem delovanju ali, kot je zapisal v svoj dnevnik 17. septembra 1945: "*Gre najprej za to, da pripravimo delo za oformljenje skupine KS in da ji določimo funkcijo v kulturno-političnem življenju Slovencev v bodoče.*"⁴⁴

Kocbek je v pogovorih z vodilnima slovenskima komunistoma Kidričem in Kardeljem večinoma naletel na odklonilne odgovore, kar je zaviralo organiziranje močnejše in samostojnejše skupine znotraj OF.⁴⁵ Čeprav je občutil, da komunisti krščansko socialistično skupino odrivajo na stranski tir, se je pokoraval načelom enotnosti, ki jih je diktirala KP. Na pripombo Mirka Mahničiča, da naj bi na volitvah nastopil kot kandidat v Ljubljani, je Kocbek odgovoril, "*da mi je sicer žal, da se trije kandidati OF v Ljubljani ne postavijo na osnovi zastopnikov treh skupin, toda danes so kandidati že postavljeni (Tito, Vidmar, Kidrič) in jaz se temu pokorim.*"⁴⁶

Delovanju krščanskih socialistov je notranja uprava nasploh namenila veliko pozornosti. Ob tem je tudi vladajoča oligarhija spoznala, da ti ne težijo za razbijanjem enotnosti OF, da si želijo večje samostojnosti in idejni pluralizem znotraj Fronte - da torej ne organizirajo politične opozicije. Toda že minimalne zahteve krščanskih socialistov so bile za vodilne partije prevelike.⁴⁷ Kocbek v zapisih iz leta 1945, v dnevniku, pismih in govorih, skorajda ni uporabljal oznake "opozicija", tudi ob hvaljenju Grolove Demokratije in kritiki znanega pastirskega pisma katoliških škofov ne zapiše, da gre za opozicijo. Prav tako v pogovoru z Vavpetičem, od katerega je Nagode očitno pričakoval več, nista govorila o opoziciji znotraj OF, temveč le o organizacijski samostojnosti njenih delov. Kljub pripombam, da sta imela s Kidričem ostrejšo politično prepire, Vavpetič ni bil za razbijanje Fronte, saj je Kocbeku potožil: "*Enotnost OF je le navidezna, umetna, vzdrževana le iz taktič-*

⁴² AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0358.

⁴³ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0359.

⁴⁴ Edvard Kocbek: Dnevnik 1945. Ljubljana 1991 (dalje Kocbek, Dnevnik 1945), str. 41.

⁴⁵ Edvard Kocbek: Osvobodilni spisi II. Ljubljana 1993 (dalje Kocbek, Osvobodilni spisi II), str. 196-202.

⁴⁶ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 34.

⁴⁷ Jera Vodušek Starič: Poskus reprize Dolomitske izjave? V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996 (dalje Vodušek Starič, Poskus reprize dolomitske izjave?), str. 95-114.

nih razlogov, namesto iz osnovne in etnične želje po centralni stavbi slovenske politike, kjer bi pod eno mogočno streho bili doma vsi Slovenci, čeprav po raznih sobah." Kocbek je nato tako opisal Vavpetičevo stališče: "Ugotavlja, da je OF kljub vsemu (morda prav zaradi tega taktičnega občutja) še vedno koalicija, morda še manj, neka ustrahovana koalicija, ki vedno bolj nezadovoljno čuti in samostojno misli. Zato se tudi on s tovariši počuti kot del nepriznane, toda vendarle žive SDS (Samostojne demokratske stranke, op. A.G.). Govori tudi o krizi, ki jo vidi na naših fantih, na nekaterih drugih, celo na partijcih. Izraža željo po idejni enotnosti OF in po skupinski samostojnosti njenih členov."⁴⁸

Spodbujen s pogovorom z Vavpetičem se je Kocbek odpravil tudi h Kidriču in imel 22. septembra 1945 z njim še en oster pogovor o značaju OF. Kocbek je tedaj še vedno verjel, da bo mogoče iz OF ustvariti veliko koalicijo, veliko ljudsko gibanje z upoštevanjem pobud od spodaj, brez komandiranja z vrha, saj je menil takole: "Mi vsi vemo, kaj je OF in kaj naj bo. Toda med ljudmi še vedno prevladuje vtis, da je OF le taktična stavba, le za prehodno dobo do pravega komunizma in partijske samovlade preračunana krinka, ki naj čim več ljudi prenese nezavedne čez to dobo. Ta vtis moramo odločno pobiti. S konkretnimi dejanji dokazati, da je OF osrednja, glavna in v resnici odločujoča enotnost vseh vodilnih ljudi, da CK KPS ni njen komandant, da bodo ljudje v IOOF začeli odgovorno odločati. Zaenkrat se to ne čuti."⁴⁹ Toda po običaju se je pustil Kocbek vnovič "prepričati" Kidriču, da je dober analitik, da se v načelu strinjata, da pa politični trenutek ni najugodnejši za uresničevanje zahtev, ki bi lahko na zunaj kazale na neenotnost OF.

Zunaj OF so o političnih zadevah v Sloveniji resneje razmišljali le še nekateri posamezniki, a tudi ti niso pokazali potrebnega medsebojnega zaupanja in sloge. Črtomir Nagode je v dnevniku zabeležil nezaupanje tudi do ljudi, s katerimi je kasneje delil zatožno klop na sodišču. Eden je bil zanj karierist najslabše vrste, drugi se je sumljivo smehljaj, tretji naj bi bil OF-rit. Poleg tega je presenetljivo, da liberalni in katoliški voditelji niti v zanje tako kritičnih razmerah niso bili sposobni pozabiti starih zamer in ideoloških razhajanj in da je bilo eno od standardnih razdvajanj še vedno na liberalno-klerikalni ravni. Pravzaprav je do resnejših zamisli, da bi morali vendarle vzpostaviti sodelovanje med liberalci in katoličani, prišlo šele po volitvah, ki so zapečatile usodo Jugoslavije. Kajti ko so zahodne velesile, čeprav ne z navdušenjem, priznale rezultate volitev in Titovo vlado, so bile možnosti za organiziranje opozicije zmanjšane na minimum. Približeval se je čas sodno-političnih obračunavanj s starimi politiki. Snój je teden dni po volitvah Nagodetovemu krogu zatrdil, da bo pritisnil na Kocbeka, in rekel, da je opazil, da so liberalci bolj zainteresirani za organizacijo kot katoličani. Srečal naj bi se tudi s Šolarjem, računal je na Mlado JNS z Jožetom Rusom na čelu, čeprav sta bila ta dva tedaj v zaporu. Nagode je Snojevo delo označil takole: "Njegov koncept je potem liberal-kler. stranka."⁵⁰ Toda že v nekaj tednih je bilo tudi tovrstnih razmišljanj konec, kajti z božičnim procesom proti Mladi JNS se je začel odkrit obračun z opozicijo. Ta je od leta 1946 vse bolj prisegala le še na pasivnost, zavzetosti za akcijo in širšo organizacijo pa predvsem zaradi razpredanja mrež Ozne in dejstva, da so se zahodne velesile po volitvah

⁴⁸ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 50.

⁴⁹ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 58.

⁵⁰ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0361.

novembra 1945 sprijaznile z novo jugoslovansko stvarnostjo, dejansko več ni moglo biti.

Zveza demokratične mladine - edini poskus organiziranja protikomunistične organizacije

Za največjo opozicijsko akcijo v prvem povojnem letu, ki v slovenski zavesti ni prisotna, so poskrbeli pripadniki mlajše generacije, ki so ob oblastni Zvezi mladine Slovenije (leta 1946 preimenovana v Ljudsko mladino Slovenije) oblikovali še ilegalno mladinsko organizacijo. Zaradi zgolj neformalnih dogovarjanj med nekomunističnimi politiki, ki jim ni uspelo ustanoviti prave organizacije, lahko torej naslednjo skupino štejemo za edini pravi primer protikomunistične organizacije (čeprav ilegalne!) v Sloveniji leta 1945.

Že prve dni po vojni, konec maja 1945, so še nepolnoletni dijaki ljubljanskih srednjih šol ustanovili Zvezo demokratične mladine (ZDM). Pravzaprav niti iz spominov nekdanjih članov niti iz udbovskih dosjejev ni povsem jasno, kdo je dal pobudo za ilegalno organiziranje mladine. Eden od njenih voditeljev Ivan Žigon v spominih pravi: "*Najbolj verjetna se mi zdi domneva, da je z njo začela opozicija Grol-Šubašič, da bi pridobila glasove za bližnje volitve.*"⁵¹ Vseeno ne smemo prehitro zavreči možnosti, ki se zdi Žigonu nesprejemljiva, namreč da je igrala določeno vlogo pri organiziranju opozicijske mladinske stranke politična emigracija. Šele petnajstletni Vladimir Krek (v virih pogosto zabeležen s skrajšanim imenom Lado), najpomembnejši vodja organizacije, je bil nečak Gosarjevega somišljenika Janeza Fabijana, ki so mu v sodbi leta 1952 prav tako očitali sodelovanje s politično emigracijo.

Mladi so organizirali še nekaj ilegalnih skupin, ki so sodelovale ali so se vključile v ZDM, tako da jo lahko - kljub omembam še nekaterih drugih skupin - štejeemo za precej homogeno organizacijo. Balanč je, denimo, na začetku vodil samostojnejšo Krščansko demokratično mladino. V začetnem obdobju sredi leta 1945 se je organizacija imenovala Zveza demokratične antikomunistične mladine (ZDAKM), njena glavna organizatorja pa sta bila Lado Krek in Miran Borko (ilegalno Dimitrij), sin znanega kulturnika in urednika kulturne rubrike liberalnega časnika Jutro Božidarja Borka. Ilegalni sestanki so potekali po različnih lokacijah v Ljubljani, Zveza pa je delovala po znanem principu ilegalnih organizacij. Organizirali so petorke, tako da so člani neposredno poznali le svoje predpostavljene, pa še te večinoma le po ilegalnem imenu. Literaturo in navodila je pretipkaval Lado Krek. Septembra 1945 so izdali prvi skromni ilegalni tisk Volja mladine in že pripravili nekaj listkovnih akcij. Na listkih so bila gesla kot npr. "*Živela demokracija*", "*Živela svoboda*", "*Živel DAKM*" ipd. Zunaj Ljubljane so imeli stike tudi s skupinami na Gorenjskem.⁵²

Organizacija je močneje zaživela jeseni 1945, ko se je vodstvo okrepilo s Francem Vrhuncem, Ivanom Žigonom, Andrejem Dolinarjem in Marjanom Lavričem, za organizacijo deklet pa je bila zadolžena Ladova sestra Sonja Krek. Vsi so bili di-

⁵¹ Ivan Žigon: *Življenjski izzivi*. Ljubljana 1994, str. 77.

⁵² AS 1931, Lm 46292-46293; Lm 46300-46306.

jaki višjih razredov ljubljanskih gimnazij, kjer se je ilegalna organizacija najbolj utrdila. Na zaslišanju je kasneje Krek izjavil, da "*obstaja 60 peterk DAKM-a*".⁵³ Januarja so se reorganizirali tako, da so ukinili DAKM. Ohranili so le jedro, imenovano elitna DAKM, v kateri so bili idejni vodje organizacije, ki so načelovali deblom, v katerih je bilo več petork (Lado Krek je npr. vodil 8 petork). Odnos med ZDM in elitno DAKM je bil torej enak, kot je bil na "oblastni" strani odnos med Zvezo mladine in SKOJ-em. ZDM se je širila prek rajonskih in šolskih odborov, v začetku leta 1946 pa so bile organizacije ZDM že na večini ljubljanskih gimnazij. Kot njegovo glasilo je začela januarja izhajati Zarja svobode, ki je dosegla troštevlično naklado, ilegalno literaturo pa so si predajali pri Valvasorjevem spomeniku.⁵⁴

Prvi udarec Ozne proti ZDM je bil februarja 1946, ko so bili aretirani nekateri voditelji organizacije, npr. Vladimir in Sonja Krek 25. februarja. Potem ko je aprila izšla še ena številka Zarje svobode, so sledile nadaljnje aretacije in delo ZDM je začasno prenehalo.⁵⁵ Na seji sekretarjev okrožnih komitejev SKOJ 24. aprila 1946 so poudarili, da se je "konkurenčna" organizacija utrdila zlasti na nekaterih gimnazijah, da pa lahko po aretacijah vodilnih članov računajo na zastoj delovanja.⁵⁶ Po aretaciji Jožeta Balanča oktobra 1946 je kot samostojna nehala delovati tudi Krščansko demokratična mladina, ki je Balanč po izpustu iz zapora ni obnavljal, temveč se je tesneje povezal s Krekom.

Krek je po izpustitvi iz zapora do avgusta 1946 miroval, nato pa se je spet politično aktiviral. Spremenil je taktiko in začel zagovarjati vrivanje članov ZDM v legalne odbore Ljudske mladine Slovenije, kar mu je januarja 1947 v majhni meri uspelo, saj sta dobila (ilegalna člana ZDM) Lado Krek in Marjan Lavrič na volitvah razrednega odbora 22 glasov, skojevski kandidat pa le sedem. Isto taktiko so hoteli uporabiti tudi v drugih razredih in pri šolskem odboru, toda zaradi uspehov pri političnem delu so Kreka in nekatere sodelavce izključili iz šole.⁵⁷

Za to obdobje je značilno, da je med mladinskimi voditelji ilegalnih organizacij že vladalo vzdušje nezaupanja, saj so si bili na jasnem, da je politična policija obveščena o njihovi dejavnosti, niso pa vedeli, kdo so njeni agenti. Zaradi policijskega nadzora in vpletenosti njenih agentov v tem času o ZDM ne moremo več govoriti kot o tajni, oblastem neznani organizaciji. Pojavila so se še idejna razhajanja o načinu političnega boja, saj so se nekateri novi vodilni člani močneje povezovali s predstavniki rimskokatoliške cerkve in zagovarjali načela Katoliške akcije (KA). Na seji februarja 1947 se je tako "*razvnela načelna debata o KA, ki so jo vsi navzoči obsodili, a debata se je razširila tudi o veri in borbi reakcionarnih množic, kjer je nastal idejni spor med Štrbenkom in Dolinarjem. Dolinar je zastopal stališče, da se mora od politične borbe odtegniti vsa duhovščina, češ da duhovščina v politiki dela samo zgago*".⁵⁸ Čeprav so utemeljevali delovanje na krščanskih vrednotah, so torej vodilni člani ZDM nasprotovali klerikalizaciji gibanja in pristajali le na sodelovanje s Katoliško akcijo, od koder bi lahko kadrovali nove člane.

⁵³ AS 1931, Lm 46303.

⁵⁴ Več o ZDM glej v Žigon, n.d.; Arhiv SOVA, dosje Lado Krek.

⁵⁵ AS 1931, Lm 0046292-0046293.

⁵⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond mestni komite KPS Ljubljana, š. 6, Zapisnik seje sekretarjev okrožnih komitetov SKOJ, 24. 4. 1946.

⁵⁷ AS 1931, Lm 0046354.

⁵⁸ AS 1931, Lm 0057081.

Akcije ilegalnih mladinskih organizacij zaradi policijskega nadzora in različnih stališč o političnem delovanju niso več imele takšnega pomena kot prvo leto po vojni. Pojavile so se organizacije z novimi imeni, pa čeprav so se voditelji pogosto srečevali med seboj. Stanislav Štrbenk je npr. sodeloval pri izdajanju ilegalnega lista Slovenski demokrat, ki so ga od jesenskih mesecev 1946 delili po Ljubljani in je bil "v precejšnjem številu raztresen" še januarja 1947, ko je prišel v roke policiji.⁵⁹ Štrbenk je oktobra 1946 Kreku razlagal "o združitvi nekih 2 strank in to kmečka stranka ter krščanski socialisti in da so se ji pridružili tudi odpadniki OF".⁶⁰ Toda to se bile nerealne želje, saj je politična policija že globoko razpredla mreže in pri tem zabeležila tudi zelo realno oceno Marjana Lavriča, ki je junija 1947 Kreku dejal, "da OZNA že dobro ve, kaj se kje dela proti današnjemu režimu. To nam pokaže bivši ZDM. Poleg tega nimamo nobenega zaledja, resnejše organizacije, na katero bi se naslonili."⁶¹ Od spomladi 1947 so zato postali vodilni člani ilegalnih mladinskih organizacij bolj pasivni in so se usmerili le v individualni študij takšne politične in ideološke literature, ki je sicer tedaj v javnih knjižnicah ni bilo mogoče dobiti.

Somrak opozicije

Opozicijski politiki so se za razliko od mladincev "umirili" že leto poprej, leta 1946, saj so se vse bolj soočali z lastno nemočjo in vsemogočnostjo tajne policije. Najbolj neposredno politično kritiko je na račun vladajoče KPS izrekel Edvard Kocbek na seji z vodilnimi slovenskimi komunisti v centralnem komiteju KPS 4. oktobra 1946, na sestanku, ki ga je zahteval sam. Ko je govoril o političnem položaju v Sloveniji, je Kocbek dejal, da ima KP totalno oblast in da je omejevanje krščanskih socialistov kot samostojne skupine pripeljalo do neugodnega položaja, da je bila ob Partiji Katoliška cerkev edina organizacija, ki je tekmovala v pridobivanju ljudi na svojo stran. Zato bi se morala, po Kocbekovem mnenju, KP jasno izreči, ali je le proti reakcionarni katoliški cerkvi ali pa je nastrojena proti veri na splošno. Če jo vodi prva pot, bi morala dopustiti samostojnejše nastopanje krščanskih socialistov, da bi tako anulirali politične uspehe delovanja Katoliške cerkve.⁶²

Čeravno gre za najbolj artikulirano kritiko komunističnega sistema na Slovenskem v prvih povojnih letih, Kocbekov nastop ni imel širšega odmeva. Bila je bolj osebna izpoved človeka, ki je čutil, da to preprosto mora storiti, da bi imel mirnejšo vest. Govor na centralnem komiteju KPS ni bil povezan z zahtevami za pluralizacijo političnega prostora. O tem so tedaj v Sloveniji glasneje razmišljali tisti, ki so avgusta 1947 sedeli na zatožni klopi na t.i. Nagodetovem procesu. Poleg Črtomira Nagodeta in njegovih somišljenikov Ljuba Sirca, Leona Kavčnika, Borisa Furlana, Angele Vode in drugih je bil med njimi npr. tudi bivši član SLS Franc Snoj, ki je bil leta 1945 še minister iz vrst OF. Ozna, očitno zadovoljna z uspehi svojega dela, je tako že za leto 1946 v poročilu zapisala: "Aktivnost drugih pristašev prejšnjih strank - to je ostankov - pa se je razvijala v raznih gostilniških krožkih, kjer so komentirali dogodke, napovedali spremembe, razširjali dvomljive novice itd. To so bili razni ad-

⁵⁹ AS 1931, Lm 0046337-0046338.

⁶⁰ AS 1931, Lm 0046343.

⁶¹ AS 1931, Lm 0046348.

⁶² Kocbek, Osvobodilni spisi II, str. 319-345.

*voleti, bivši notarji, nekateri bivši sodniki, skratka meščanski sopotniki raznih strank, ki se niso med okupacijo kompromitirali, ki pa tudi nikoli niso bili z osvobodilnim pokretom. Ti krogi so bili prav tako operativno dobro evidentirani in kontrolirani in niso povzročali večje politične škode."*⁶³

Podobne ocene najdemo še v poročilih naslednjih let, ko je bilo tudi notranji policiji jasno, da za tozadevno delo ni več treba vlagati toliko energije kot v prvem povojnem letu. Še takrat, ko so se soočili z možno opozicijo, so po že omenjeni utečeni navadi v javnosti vse skupaj prikazovali kot protidržavno delovanje, špijonažo, vmešavanje zahodnih držav v jugoslovanske notranje zadeve ipd.

Beseda "opozicija" je izginjala iz javnih razprav in se "ohranjala" le še v posameznih političnih govorih, največkrat na zaprtih sejah najvišjih političnih organov, v političnih in policijskih poročilih. Pozornost politične policije se je omejevala na vse bolj ozek krog ljudi. Med uglednimi posamezniki je npr. spremljala zlasti liberalce dr. Maksa Šnuderla in dr. Josipa Pučnika, dr. Lada Vavpotiča, od krščanskih socialistov so bili posebne pozornosti deležni Edvard Kocbek, Srečko Žumer in Franc Jeza, od bivše SLS pa dr. Jakob Mohorič, dr. Jakob Šolar in dr. Andrej Gosar. Vse več pozornosti so namenjali politični emigraciji ter diplomatskim in kulturnim predstavništvom tujih držav, ki so jih ocenjevali kot nevarnejša žarišča protidržavne in protikomunistične propagande.

Tudi delna liberalizacija političnih odnosov po informbirojevskem sporu ni prinesla na površje kakšnih novih političnih imen ali celo strank. Vladajoča stranka je skrbno pazila, da si državljani odpiranja Jugoslavije proti zahodu ne bi razlagali napačno in tega razumeli kot približevanje vrednotam zahodne demokracije. Sprva so bili pozorni zlasti na partijce, torej na svoje ljudi in na pojave socialdemokratskih idej. Boris Kraigher je na seji centralnega komiteja KPS julija 1948 poudaril, da ne smejo *"dopuščati nikake nejasnosti med člani, posebno predstave, da ima lahko vsak svoje stališče"*. O opoziciji zunaj Partije pa je dejal: *"Paziti je treba na kolebljive KS (krščanske socialiste, op. A.G.), ki mislijo, da je zdaj prišla za njih prilika. Meščanski elementi ne smejo dobiti vtisa, da hočemo popuščati, iti na koalicijske pozicije."*⁶⁴

Želje nekomunističnih politikov, da se bo morala Jugoslavija zaradi sodelovanja z zahodnimi demokratičnimi državami globlje notranjepolitično reformirati, se niso uresničile. Zahodne demokracije so kot protiuslugo od Tita sicer zahtevale sprostitev političnega ozračja, a so hkrati ravnale zelo pragmatično. ZDA so npr. na začetku jugoslovansko-sovjetskega konflikta sklenile, da spora ne bodo izkoristile za podpiranje možne opozicije v Jugoslaviji, saj bi s tem škodovale Titu in povečale možnost za padec njegovega režima in povrnitev Jugoslavije v krog zvestih sovjetskih satelitov. Močan Titov položaj se je tako skladal z zahodnimi interesi po poglobljanju sporov znotraj komunistične vzhodnoevropske politične stvarnosti.⁶⁵

Pozornosti oblastnikov so bili v začetku petdesetih let vnovič deležni zlasti krščanski socialisti Edvard Kocbek, Srečko Žumer in drugi, ki so pričakovali večji politični preobrat po navezovanju stikov z Zahodom. Med njimi so po zabeležkah politične policije prevladovala stališča, da bo komunistična partija *"polagoma mo-*

⁶³ Iz arhivov slovenske politične policije, str. 178.

⁶⁴ Zapisnik sej politbiroja, str. 113.

⁶⁵ Lees, Keeping Tito Afloat, str. 55.

rala iti na širšo bazo pritegovanja nepartijskih elementov v upravljanje države".⁶⁶ Drugače pa je očitno menil Franc Jeza, ki je konec leta 1948 pobegnil v Trst.

Med tistimi, ki so mislili, da je prišel čas za spremembe, so bili tudi že polnoletni voditelji bivše ZDM. Poleg informbirojevcev sta bila zaprta npr. tudi Vladimir Krek in Marjan Lavrič. V zapisih o njunem političnem zadržanju v taborišču najdemo leta 1950 še zadnjič v policijskih dosjejih omembo mladinske ilegalne organizacije,⁶⁷ ki je nato utonila v pozabo. Jože Balanč se je usodi Kreka in Lavriča izognil z begom prek meje v Italijo.

V nasprotju s tistimi, ki so od jugoslovanskega približevanja Zahodu po informbirojevskem sporu pričakovali pluralizacijo politične scene, je ostal na realnejših stališčih Lado Vavpetič. Menil je, da komunistična partija ob sebi ne bo trpela nikakršnega konkurenta in da bo ostala edina stranka.⁶⁸ Tudi za njegovega somišljenika Maksa Šnuderla je tajna policija izvedela, da je po izbruhu informbirojevskega spora hitro spoznal, da se jugoslovanska notranje politična usmeritev ne bo spremenila, in se zato povlekel v ozadje. Toda kljub takšnim informacijam je tajna policija sklenila, da bo še naprej zasledovala delovanje skupine Lado Vavpetič - Makso Šnuderl - Zvonko Žolger, "*ker je nasprotna našemu režimu, hoče vzpostaviti opozicijo in priti na oblast*".⁶⁹

Kljub očitni pasivnosti je tako politična policija znova "obtožila" posamezne politike, da poskušajo vzpostaviti opozicijo. To pa še enkrat potrjuje tezo, da je o opoziciji v Sloveniji dosti bolj premišljevala politična policija kot pa sami potencialni nasprotniki režima in se oznaki "opozicija" in "opozicijsko organiziranje" nahajata predvsem v policijskih zabeležkah.

Da tovrstnim posameznikom ne smejo dajati uradnih političnih opozicijskih etiket, je npr. ob odstranjevanju Edvarda Kocbeka s politične scene januarja 1952 omenil sekretar ljubljanskega mestnega komiteja KPS Vladimir Krivic. Kritiziral je politiko preštevilnega sprejemanja resolucij proti Kocbekovi knjig Strah in pogum, saj "*bi s tem dejansko samo pomen, ki ga ima Kocbek v političnem življenju, daleč pretiravali in bi samo pomagali tistim, ki bi radi iz tega problema napravili politični problem prve vrste. (...) Kaj pa pravzaprav Kocbek pomeni v našem življenju in zakaj je treba sprejemati resolucije, kot da je nekakšen politični voditelj prvega reda in bi ga skoraj napravili za vodjo 'opozicije'*".⁷⁰

Z nerealnimi željami so možni opozicionalci spremljali tudi nepreverjene govornice o ustanavljanju nove socialistične stranke v Jugoslaviji, pri čemer so računali na pritisk ZDA na Jugoslavijo ob normalizaciji političnih odnosov v začetku petdesetih let. Pomembno je bilo tudi, da so namigovanja o možni politični transformaciji prihajala celo iz najvišjih forumov, saj se je za bistveno spremenjeno politično podobo zavzemal zlasti Milovan Đilas, ki je postal zaradi člankov s kritiko političnega sistema v drugi polovici leta 1953 najpopularnejši jugoslovanski politik. V pogovoru z Edvardom Kardeljem je Đilasom poudaril, "*da se že oblikuje socialistična 'levica' in da ni mogoče izključiti možnosti nastanka dveh socialističnih*

⁶⁶ Vodušek Starič, Poskus reprize Dolomitske izjave? str. 102.

⁶⁷ AS 1931, Lm 0073549; XII 13361.

⁶⁸ AS 1931, Dosje Vlado Vavpetič, list 7, Vavpetič dr. Lado (nedatirano).

⁶⁹ AS 1931, Dosje Vlado Vavpetič, Problem "Dekan", str. 8.

⁷⁰ ZAL, MK KPS Ljubljana, š. 6, m. 104, O nepravilnih pojmovanjih socialistične demokracije, str. 105.

strank".⁷¹ Đilas se je zavzemal zlasti za deboljševizacijo Partije in pomembnejšo vlogo Fronte v političnem sistemu.

Informacije o formiranju Socialistične stranke Jugoslavije so prišle tudi do slovenske politične emigracije, ki jih je sprejela z velikim veseljem. Čeprav je šlo za precej nerealno možnost, so informacijam deloma verjeli, ker so jim hoteli verjeti, saj so v tem iskali prostor zase. Novembra 1952 je tako Alojzij Kuhar prejel "*prek sigurnih kanalov in zvez*" poročilo iz seje politbiroja KPJ, na katerem naj bi govorili o ustanavljanju Socialistične stranke v Jugoslaviji. V poročilu je bilo navedeno, da naj bi v Jugoslaviji ustanovili Socialistično stranko, ločeno od Komunistične, ki pa bi jo vodili vodilni komunisti in ki naj bi bila sprejeta v Internacionalo. Čeprav je Kuhar pravilno ocenjeval, da naj bi šlo le za poteze, ki so namenjene zadovoljevanju zahtev zahodnih diplomatov, pa ni izključeval tudi možnosti ustanovitve "*zemljoradničkog pokreta isto na socijalističkoj bazi*" in posledično večje pluralizacije jugoslovanskega političnega prostora.⁷²

Želje in pričakovanja po ustanovitvi nove Socialistične stranke so kmalu dobile realno obliko v Socialistični zvezi delovnega ljudstva, ki pa ni bila po okusu osebam, zainteresiranim za pluralizacijo Jugoslavije. Že na njenem ustanovnem kongresu februarja 1953 (pravzaprav 4. kongresu Ljudske fronte) so prisotni predstavniki zahodnoevropskih socialističnih strank poudarili, da vendarle ne gre za organizacijo, ki bi jo lahko sprejeli v Socialistično internacionalo.⁷³ Celo jugoslovanskim političnim procesom najbolj naklonjene skandinavske leve stranke so imele ogromno pomislekov do sodelovanja s SZDL, saj naj bi to pomenilo posredno priznanje enopartijskega sistema, s strankami takšnih sistemov pa niso hotele deliti iste organizacije. Dvoumna je bila tudi Kardeljeva izjava na obisku pri Delavski stranki Norveške v Oslu oktobra 1954, da ne misli, "*da je določen politični monopol Zveze komunistov oziroma Socialistične zveze delovnega ljudstva kaka trajna potreba po socialističnem razvoju v naši deželi, oziroma da je naš politični sistem, denimo, usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanovljale politične stranke*".⁷⁴ Misel je bila izrečena bolj kot kritika sovjetskega enopartijskega političnega sistema in kot poudarjanje razlik med sovjetskim in jugoslovanskim sistemom, ne pa kot resnejši razmislek o globljih političnih reformah v domovini.

Konec razmišljanj o samostojnejši politiki SZDL v odnosu do Zveze komunistov pa lahko umestimo kar v obračun z Milovanom Đilasom januarja 1954. Đilas, poleg Kardelja glavni reformator sistema v začetku petdesetih let, je bil najglasnejši zagovornik večje pluralizacije in kritik partijskega monopola v političnem vrhu. Toda za razliko od lisjaka Kardelja je bil Đilas dosti bolj radikalen, neučakan, nepremišljen in zaletav, kar v času partijskega monizma ni bila ravno drža političnega pragmatika. Pragmatiku Kardelju je tako v sistem uspel vgraditi določene koncesije, ki so jih na Zahodu pozdravili, Đilas pa je moral zaradi želja po hitrejšem in radikalnejšem spreminjanju sistema (med drugim tudi v samostojnejši vlogi Socialistične stranke ali zveze) zapustiti politično sceno.

⁷¹ Mateja Režek: Prvi poraz partijskega "liberalizma". V: Borec, 1998, št. 561-563, str. 303.

⁷² AS 1931, Dosje Alojz Kuhar, list 19, Razgovor Alojz Kuhara sa Taškovičem Gligorije o formiranju Socijalističke partije u Jugoslaviji, 17. 11. 1952.

⁷³ Več v Mateja Režek: Začetki delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 121-131.

⁷⁴ Prav tam, str. 124.

Spremembe v političnem sistemu v petdesetih letih so se odražale zlasti na kulturnem prizorišču, saj se je nekoliko pluraliziral medijski prostor in so lahko začele izhajati tudi takšne revije, ki jih vladajoči komunisti pred razkolom s Sovjetsko zvezo niso dovoljevali tiskati. Manjša kontrola nad tiskano besedo je v javnost prinesla tudi več kritičnih tonov na račun političnega sistema, to pa je seveda kmalu pritegnilo tudi pozornost politične policije.

Po stabilizaciji političnih razmer v začetku petdesetih let, konsolidaciji odnosov z zahodnimi demokracijami in po Stalinovi smrti ter pomiritvi s Sovjetsko zvezo je splahnelo upanje zadnjih starih politikov, da bo v Jugoslaviji v doglednem času prišlo do radikalnejših političnih premikov. Vladajoča Partija je bila trdno v sedlu, pomoči tujih velesil za opozicionalce pa ni bilo od nikoder.

Intelektualci zasedejo izpraznjeno mesto politične opozicije

Politična policija je sicer še vedno spremljala delovanje starih politikov, toda tudi ona je bila vse bolj prepričana, da to niti nima pravega smisla in da OMS (ostanki meščanskih strank) niso več pglavlni politični problem. Po delni pluralizaciji kulturnega in medijskega prostora se je začela notranja uprava vse bolj soočati z novim "notranjim sovražnikom", z mlajšo generacijo intelektualcev. Uradno so se ti sicer sklicevali na veljavno družbeno ureditev, pod vprašaj pa so začeli postavljati ideologijo vladajočega sloja in posamezna področja družbenega življenja.

Mlajša intelektualna inteligenca se je zbirala okoli revij mlade generacije, ki so izhajale le malo časa, kajti ena za drugo so se soočale z neformalnimi cenzurnimi ukrepi oblastnikov in kmalu tudi s sodnimi pregoni. Tudi te ljudi je začela oblast označevati kot opozicijo, pa čeprav tudi zanje velja že izrečeni zadržek, da tega pojma ne smemo jemati v pomenu politične opozicije v večstrankarskih sistemih.⁷⁵

Notranja uprava je prvič jasno nakazala, da je mlajša generacija intelektualcev večji politični problem kot starejša generacija politikov, v letnem poročilu ministrstva za notranje zadeve za leto 1958: "*Glede sovražno-propagandne aktivnosti ostankov meščanskih strank je poudariti, da se je le-ta v glavnem omejevala na razne diskusije in komentarje, to je, da ni bilo med njimi opaziti nekih organiziranih oblik sovražne dejavnosti, problem pa predstavlja mlajša inteligenca, ki se ne strinja s socialistično ureditvijo pri nas.*"⁷⁶ Mišljen je bil krog sodelavcev Revije 57, zlasti Jože Pučnik, ki je bil nekaj mesecev kasneje obsojen na dolgo zaporno kazen. V podrobnejšem poročilu o tej preiskavi za slovenski partijski vrh je policija zapisala, da se Pučnik in ostali "*trudijo ustvariti mnenje, da so preganjani kot opozicija, toda konstruktivna in napredna opozicija, ki je za to oblastveno preganjana. Oblast pa je s tem pokazala, da ni več napredna.*"⁷⁷

Vsak zaplet, povezan z ukinitvijo revije mlajše literarne generacije, je bil po mnenju oblastnikov korak naprej v opozicijski naravnosti mlajših intelektualcev, tako da je npr. ob ukinjanju Perspektiv leta 1964 Vida Tomšič omenila: "*V tem na-*

⁷⁵ Več v Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 158-168.

⁷⁶ AS 1931, A-13-O, Letno poročilo za leto 1958, str. 3-4.

⁷⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS (AS 1589), š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini "Revije 57", str. 4.

stopu so iz revijalne oblike prešli na direktno akcijo. Platforma akcije je: rastoča materialna baza daje osnovo birokraciji v Sloveniji, da skozi materialno bazo zatira inteligenco (...). Tu vidijo posebno vlogo kulture, inteligence, ki se pretvarja v vlogo opozicionalne stranke, ker ne razvija drugega programa kot kritiko obstoječega."⁷⁸

Tovrstne ocene, da gre pravzaprav za "opozicijo" v idejnem in ne v klasičnem politično parlamentarnem smislu, so bile izrečene v ozkih vodilnih partijskih krogih. V javnih izjavah pa oblastniki niso poudarjali intelektualne moči mlajših humanistov, družboslovcev in literatov, temveč so jih skušali prikazati kot organizatorje protiuustavnega delovanja. V sodbi, s katero je bil Jože Pučnik obsojen na devet let strogega zapora, mu je sodišče očitalo protizakonito organiziranje ljudi s ciljem spreminjanja obstoječega političnega sistema.⁷⁹ Pučnik je kasneje poudaril, da so ga obtoževali za "*ustanavljanje ilegalne organizacije, vendar sem imel občutek, da o tem niso prepričani niti sami*".⁸⁰

Partija takrat nasprotnikom še ni priznavala nikakršne idejne ali politične moči. Dejansko je ta korak naredila šele sredi osemdesetih let, ko so politična, moralna in gospodarska kriza ter zaostrenost mednacionalnih odnosov v državi že močno spodkopali temelje političnega sistema. Še leto dni pred Titovo smrtjo je vodstvo ZKS v analizi "opozicijskih" skupin javnih in kulturnih delavcev (kot so bili Kocbekov krog, katoliška inteligenca, tehniška inteligenca, ki je podpirala odstavljenega Staneta Kavčiča, humanisti in družboslovci ljubljanske univerze, literati, študentska in subkulturna gibanja ipd.) zapisalo, da "*prisotnost teh sil, ki niso formirane kot programsko enotna opozicija, v tem trenutku in v sedanji družbenoekonomski in mednarodni situaciji ne ogroža stabilnosti socialističnega samoupravnega razvoja republike*".⁸¹

Oblastniki se desetletje pred razpadom države še niso čutili ogrožene zaradi opozicije. Kajti zavedali so se, da so bili - ob upoštevanju delovanja politične policije - "stari" politiki v prvih povojnih letih blokirani zaradi napačnih političnih potez v prejšnjih letih, klerikalci tudi zaradi svoje idejne utilitarnosti (ki pogosto ni zaostajala za komunistično). Po ureditvi razmer v petdesetih letih in hitrem dvigu življenjskega standarda je režim užival precejšnje zaupanje ljudi, nova kulturniška opozicija pa še ni kazala namenov, da bi formirala pravo politično opozicijo, torej takšno, ki bi imela izdelano jasno družbeno vizijo nujnih političnih sprememb. Obširnejša družbena vizija je bila zabeležena v osebnih zapisih posameznih nekomunističnih politikov (npr. Črtomirja Nagodeta, Edvarda Kocbeka ali Franca Miklavčiča), medtem ko se je tudi večji del kulturniške opozicije omejeval na kritiko ožjih segmentov družbenega življenja. Poskusov organiziranja (z izjemo orisane Zveze demokratične mladine) pa ni bilo niti v prvih povojnih mesecih, ko je za to še obstajala vsaj formalna možnost, kar so npr. izkoristili opozicionalci v Beogradu in Zagrebu. Klasična opozicija slovenskemu komunističnemu režimu se je tako formirala šele v drugi polovici osemdesetih let, ko je začela država pokati po vseh šivih.

⁷⁸ Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana 1990, str. 62.

⁷⁹ Janko Lorenci: Jože Pučnik. Ljubljana 1990, str. 68-74.

⁸⁰ Prav tam, str. 31.

⁸¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Edvarda Kardelja (AS 1277), š. 126, dok. 6599, Informacija s 14. seje Predsedstva CK ZKS o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v SR Sloveniji, 29. 1. 1979, str. 20.

Vzroki za nemoč povojne opozicije v Sloveniji

Kot je zapisano že v uvodu, se je o moči in nemoči opozicije v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne izoblikovalo dvoje nasprotujočih si stališč. Za obe je značilno, da sta nastali v političnih krogih in da polemike, žal, niso zapustile močnih sledov v humanističnih in družboslovnih znanstvenih krogih. Avtorji v temeljnih delih o tej problematiki (Čavoški-Koštunica, Vodušek Starič, Radelič) pa nesporno nakazujejo, da so se politične razmere leta 1945 v Beogradu in Zagrebu precej razlikovale od tistih v Ljubljani. Medtem ko so bili v srbskem in hrvaškem središču in tudi na podeželju opozicijski politiki in opozicijske stranke še precej aktivni, so v Ljubljani oziroma Sloveniji sledi delovanja opozicijskih političnih sil zelo skromne, skorajda nerazpoznavne. To je pač preprosto dejstvo. Od tu naprej pa so možne interpretacije in iskanje odgovorov, zakaj je bilo tako, v različne smeri. Številni dogodki tedanjega časa opozarjajo, da odgovorov nikakor ne gre preprosto iskati v smeri uvodoma orisanih črno-belih posploševanj.

Bi se lahko strinjali s trditvami vodilnih komunistov, da ljudstvo enodušno podpira politiko Titovega režima in da ne obstaja nikakršna realna politična opozicija in nasprotovanje novi oblasti? Če bi bilo to res, verjetno ne bi delovalo kar deset strank (čeprav nekatere brez pravega vpliva na ljudi) in ne bi bilo treba zažigati ali prepovedovati njihovih časopisov in zapirati njihovih voditeljev. Prav tako ne bi bili potrebni teror politične policije, saj ta običajno ne preganja podpornikov režima, niti nelegalne mahinacije pred volitvami. Kljub nepravilnostim pa je ravno v Sloveniji oblast v dveh volilnih okrajih (Gornji Radgoni in Lendavi) izgubila, kar se sicer drugod po državi ni dogajalo. Naziranja vodilnih komunistov, ki so se še v osemdesetih letih pokazala v idejno zasnovanih kritikah na račun knjige Koštunice in Čavoškega, torej nimajo nikakršne opore v politični realnosti povojne Jugoslavije.

Bi se potemtakem lahko strinjali z nasprotnim naziranjem, da je v Sloveniji po drugi svetovni vojni obstajala politična opozicija, ki je izginila zgolj zavoľjo terorja komunistične tajne policije? Najverjetneje ne, saj (zaenkrat) še nismo našli odgovora na to, kdo so bili njeni voditelji, kakšne cilje so imeli in na kakšen način so jih hoteli predstaviti Slovencem. Tudi iskanje opravičila v smeri, da je bil teror policije v Sloveniji hujši kot drugod po Jugoslaviji, ni prepričljivo, saj to ni znano ali dokazano. Poleg tega bi utegnil kdo kot protiargument navesti, da je bil Beograd osvojen več kot pol leta pred Ljubljano in je zato imela politična policija tam dosti več časa, da "pospravi" opozicijo (tudi to bi bila bolj slaba špekulacija, saj je znano, da je vsaka politika v obračunavanju z nasprotniki bolj previdna v prestolnicah in večjih središčih, kjer je bolj na očeh tujih diplomatov).

Ker potemtakem "padeta" obe črno-beli skrajnosti, bo treba odgovor o moči oziroma po mojem mnenju nemoči opozicije na Slovenskem iskati v kakšni drugi smeri. In pri tem zgolj komunistični značaj novega režima in teror politične policije ne bosta zadostovala kot zadovoljiv odgovor. Upoštevati bo treba, da se je Slovenija od ostale Jugoslavije leta 1945 razlikovala v tem, da je Osvobodilna fronta že prešla pot od koalicije do enovite stranke pod vodstvom Komunistične partije, medtem ko so morali komunisti v drugih delih Jugoslavije šele utrjevati svoje pozicije. Korenine nemoči slovenske opozicije bo torej treba iskati tudi v zamudništvu in politični neaktivnosti pred vojno najmočnejših slovenskih strank med vojno. To

je s pridom izkoristila Osvobodilna fronta. Za razliko od odporiških gibanj v ostalih delih Jugoslavije je bila slovenska Osvobodilna fronta aktivna tudi na okupiranem ozemlju in je uspela v različne akcije, dejavnosti in organizacije, torej v politično dejavnost (in ne zgolj vojaško aktivnost kot v večini drugih delov Jugoslavije) pritegniti širok krog Slovencev, ki so bili še pred vojno tradicionalno navezani na katoliške ali liberalne stranke in društva. Ko je torej partizanska vojska maja 1945 vkorakala v Ljubljano, Osvobodilni fronti kot nosilki oblasti ni bilo šele treba začeti pisati političnega programa, plesti mrež množičnih organizacij in iskati somišljenikov, ker so to v dobršni meri opravili že med vojno (kar za večji del Jugoslavije ne velja). Na čas po koncu vojne se je torej Osvobodilna fronta pripravila dosti bolje kot vse druge politične organizacije v državi. To pa je pustilo bore malo maneverskega prostora drugačnim političnim opcijam. Te so se leta 1945 ob iskanju možnih zaveznikov v Sloveniji vsepovsod srečevale tudi s težavo, da je delovno področje, kjer so bili še pred vojno pomemben dejavnik, že uspela "prekriti" katera od organizacij v okviru Osvobodilne fronte. To so ugotavljali tudi tisti posamezniki, ki so menili, da je treba vzpostaviti opozicijo komunističnemu režimu, pa so kmalu spoznali, da za to ni realnih pogojev, da ni možno najti ljudi in ustreznega prostora za delovanje.⁸²

Za iskanje odgovora na vprašanje, kako močna je dejansko bila opozicija komunističnemu režimu leta 1945 v Sloveniji, nam torej ne bodo pomagale nikakršne poenostavljene razlage. Ne bo šlo brez upoštevanja dejstva, da je v Srbiji in na Hrvaškem ob vladajočih komunističnih partijah, ki sta šele ustvarjali svoji "koaliciji" za na volitve, še obstajalo vsaj nekaj praznega prostora in precej ljudi, navezanih na stranke, ki so jim tradicionalno pripadali, medtem ko v Sloveniji leta 1945 ni bilo tako.

Aleš Gabrič

OPPOSITION IN SLOVENIA AFTER 1945

S u m m a r y

In the paper the author polemises with two different views regarding the strength of political opposition in Slovenia after 1945. The first was shaped after the war by leading communist politicians who claimed that there was no real opposition in Yugoslavia other than the "reactionist forces" which brought about the collapse of the first Yugoslavia. The second, however, which developed during the democratisation period as the communist regime was gradually declining, spoke of a strong opposition which, allegedly, was suppressed by the terror of the communist secret police.

Later, the author indicates the real opponents of the new communist regime in 1945 in Slovenia and the views they defended. In Slovenia there was no real opposition, unlike in Serbia and Croatia where it was organised in several registered parties. Opponents of the new regime in Slovenia did not even try to register their activity or publish a paper of their own. By then, some pre-war politicians of Catholic and liberal orientation had migrated, others were imprisoned and many were in the ruling People's Front. Many hoped that these politicians would succeed in pluralising Slovene society and force leading communists to allow the take-off of a multi-party system. However, these politicians, ideologically so different from the communists, were unwilling or unable to make this happen. The only political activity that could truly be described as oppositional in the first year after the Second

⁸² Glej Aleš Gabrič: Angela Vode in povojno politično dogajanje. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Ljubljana 2001, str. 75-86; isti, Boris Furlan - drugič obsojen na smrt, V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, str. 195-210.

World War was exercised by the Democratic Youth Alliance, an underground youth organisation, which even succeeded in publishing some modest journals.

The fact that political developments in Slovenia differed from those in Serbia and Croatia cannot be attributed merely to the terror exercised by the communist police, as this was applied equally throughout the country. The reasons for this should be sought in the wartime period when the traditionally most important Slovene parties took a passive political stance. The hitherto insignificant Communist Party was able to take advantage of this and steer popular desire for resistance to its own ends. By the end of the war, it succeeded in drawing into the wider political organisation, the Liberation Front, people who before the war had sympathised with the parties of Catholic and liberal orientation.